

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2020.12-3.19>

Рубель А.М.

начальник

Головне управління Національної поліції в Харківській області

ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СТВОРЕННЯ, КЕРІВНИЦТВА ЗЛОЧИННОЮ СПІЛЬНОТОЮ ЧИ ЗЛОЧИННОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ, А ТАКОЖ УЧАСТІ У НІЙ

Постановка проблеми. Особливо важливим аспектом при формуванні окремої криміналістичної методики, в тому числі й методики розслідування створення, керівництва злочинною спільнотою чи злочинною організацією, а також участі у ній, є обов'язкове врахування взаємозв'язку між закономірностями злочинної діяльності та діяльності з виявлення та досудового розслідування кримінальних правопорушень. Тобто відомості сформованої криміналістичної характеристики виокремлених злочинів обов'язково бути врахованими при виробленні криміналістичних рекомендацій щодо своєчасного їх виявлення та ефективного й оптимального розслідування. Наприклад, типові слідчі версії, які висуваються за відсутності достатнього обсягу вихідної інформації, формуються з урахуванням відповідної криміналістичної характеристики. Недопустимо, коли особливості організації розслідування протиправного діяння визначаються без урахування типових ознак механізмів їх учинення, оскільки в такому разі вони не враховують специфіки конкретного різновиду кримінальних правопорушень, а значить їх практична цінність нівелюється.

Виходячи з наведеного вище, вбачається очевидним, що першим і невід'ємним елементом будь-якої окремої криміналістичної методики є криміналістична характеристика відповідного виду (групи) кримінальних правопорушень. У зв'язку з цим особливо актуальним є питання про сутність криміналістичної характеристики створення, керівни-

цтва злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участі у ній.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття, сутність, значення криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень та її місце в структурі окремої методики розслідування неодноразово досліджували в своїх працях такі вчені, як: Р.С. Белкін, Р.В. Герцик, Л.Я. Драпкін, В.А. Журавель, О.Н. Колесниченко, В.О. Коновалова, К.С. Логінов, А.Ф. Облаков, О.В. Одерій, А.М. Падалка, О.В. Пчеліна, Є.В. Пряхін, А.В. Старушкевич, М.І. Скригонюк, Р.Л. Степанюк, В.Ю. Шепітько та інші. Проте багато питань ще викликають наукові спори. Зокрема, не досягнуто однакості у визначенні поняття та сутності криміналістичної характеристики. Разом із тим відсутні напрацювання з криміналістичного аналізу створення, керівництва злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участі у ній та формування відповідної криміналістичної характеристики. Тому в цій статті ставимо перед собою наступне **наукове завдання** – сформулювати визначення криміналістичної характеристики створення, керівництва злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участі у ній.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на те, що в криміналістичній науці загальноприйнято виокремлювати криміналістичну характеристику як складову методики розслідування кримінальних правопорушень окремих видів, а її концепція «вже майже сформувалася» [1, с. 117], диску-

сії з приводу визначення її поняття та змісту ведуться по сьогодні. При цьому одні вчені обмежуються визначенням змісту криміналістичної характеристики злочинів шляхом наведення її структурних елементів, інші – з'ясовують сутність вказаної категорії шляхом формулювання її дефініції, в якій акцентується увага на її ознаках і значенні. Також зустрічаються вчені, котрі визначають поняття криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень за допомогою як виокремлення її основних властивостей, так і зазначення її складових.

Зокрема, Р.С. Белкін, В.І. Шиканов підкреслюють абстрактність наукового поняття криміналістичної характеристики злочинів [2, с. 305; 3, с. 18]. З даним твердженням погоджуємося частково, оскільки використання терміну «абстрактне», на нашу думку, є невдалим. Це пояснюється тим, що словом «абстрактний» прийнято позначати те, що виникло в результаті абстрагування; протилежне конкретному; відірване від дійсності, від життя [4]. Криміналістичну ж характеристику кримінальних правопорушень окремих видів не можна назвати неконкретною, а тим паче відірваною від дійсності, адже вона є результатом узагальнень відомостей про механізми вчинення конкретних! протиправних діянь, які відображені в матеріалах кримінальних проваджень. Відповідно відомості, відображені в криміналістичній характеристиці злочинів, є емпірично підтвердженими. При цьому той факт, що названа категорія є результатом вивчення науковими працівниками великої кількості кримінальних проваджень та узагальнення отриманих відомостей про типовість ознак механізму вчинення окремого різновиду кримінального правопорушення, вказує на її науковий характер. У цьому контексті вбачається вірною думка Л. Я. Драпкіна, згідно з якою криміналістична характеристика злочинів є «науковою категорією, в якій з достатнім ступенем конкретності описані типові ознаки та властивості ...» [5, с. 17].

Однією з найбільш розповсюджених позицій при визначенні поняття криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень є використання терміну «система». Зокрема, О.Н. Колесниченко та В.О. Коновалова трактують криміналістичну характеристику як систему інформації про ознаки злочинів даного виду, що мають криміналістичне значення, відзначають закономірні зв'язки між ними і слугують побудові версій для вирішення конкретних завдань розслідування [6, с. 16].

К.С. Логінов вдало вказує, що криміналістична характеристика злочинів – це не просто система криміналістично значимих ознак окремого виду кримінальних правопорушень, а система, яка базується на науковій та практичній діяльності [7, с. 36]. Вказана ознака, на наш погляд, у повній мірі відображає сутність та значення досліджуваної категорії, а саме вказує на те, що криміналістичній характеристиці притаманна дуалістична природа, оскільки вона водночас є науковою категорією та практичним (прикладним) інструментом правоохоронних органів, який використовується під час виявлення, розкриття та розслідування конкретного кримінального правопорушення. У цьому контексті слушною вбачається думка О.В. Пчеліної, яка відзначає, що криміналістична характеристика є результатом наукової діяльності з аналізу й узагальнення матеріалів кримінального провадження стосовно окремих категорій злочинів. При цьому, вчена підкреслює, що цей продукт повинен містити відомості про характерні ознаки цих злочинів та їх взаємозалежність і взаємообумовленість [8, с. 104].

Подібною до вищезазначеної позиції дотримується й А.М. Падалка, який вказує, що криміналістична характеристика злочинів у науковому аспекті є теоретичною категорією криміналістики, що, по-перше, містить систему даних про загальні ознаки виду злочину, типові дії в обстановці, способи їх вчинення, механізм їх здійснення, інші обставини, що мають значення для розслідування, та,

по-друге, полягає в реалізації її даних в практичній діяльності розслідування. Її інформаційну базу становить послідовне накопичення даних, отриманих в результаті узагальнення судової і слідчої практики щодо відповідного виду (роду) злочинів. У практичному аспекті, на думку вченого, криміналістична характеристика, будучи теоретичною базою процесу розслідування, сприяє оптимальному вибору слідчим напрямів розслідування як в цілому, так і на окремих його етапах. Узагальнені дані про ознаки злочинів даного виду, їх способи, обстановку вчинення діяння слідчий зіставляє з подією злочину, що розслідується і способом його вчинення і реалізує з урахуванням сформованої слідчої ситуації на початковому і наступних етапах розслідування при висуненні версій, визначенні методів, прийомів і засобів розслідування [9, с. 272]. Більше того, наведена вище ознака криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, а саме її дуалістична природа, в той же час зумовлює й «подвійність» її значення.

Також у криміналістичній літературі можна зустріти позиції науковців, згідно з якими криміналістична характеристика кримінальних правопорушень визначається як сукупність узагальнених відомостей. Так, А.В. Старушкевич зазначає, що криміналістична характеристика в прикладному аспекті є сукупністю узагальнених відомостей (даних) про криміналістично значимі ознаки злочинів [10, с. 6–13].

За допомогою терміну «сукупність» криміналістичну характеристику визначає й авторський колектив підручнику «Криміналістика» за редакцією В.Ю. Шепітька. Зокрема, вчені зазначають, що криміналістична характеристика злочинів є індивідуальною для кожного виду кримінального правопорушення сукупністю ознак, якій властива динамічність [11, с. 275]. На динамічний характер криміналістичної характеристики вказує й А.Ф. Облаков [12, с. 13]. Вказана риса досліджуваної категорії обумовлюється тим, що у випадку видозмінення кримінально-правової характе-

ристики кримінального правопорушення та/чи механізму його вчинення, буде змінюватися й змістовне наповнення криміналістичної характеристики відповідного різновиду кримінальних правопорушень.

М.І. Скригонюк, визначаючи криміналістичну характеристику злочинів як сукупність інформації, знань про певний вид чи групу злочинів, робить наголос на джерелі отримання таких відомостей, а саме «... отриману в результаті спеціальних досліджень» [13]. Дійсно, сформована криміналістична характеристика кримінальних правопорушень окремого виду (групи) є результатом спеціальних наукових досліджень, які полягають в узагальненні практики розслідування таких протиправних діянь та інтеграції отриманих результатів у найбільш типові (загальні) ознаки, однотипні обставини вчинення кримінальних правопорушень [12, с. 11].

Визначаючи сутність і зміст криміналістичної характеристики злочинів, Ю.В. Висотенко теж пропонує трактувати вказану категорію як «сукупність взаємопов'язаних, криміналістично значимих, об'єктивних відомостей про типові ознаки злочинів конкретного виду, які відображаються в механізмі вчинення злочину, відомостях про особу злочинця, потерпілого, інших особливостях злочинної діяльності, закономірних зв'язках між ними та взаємодії між собою, які слугують для побудови і перевірки слідчих версій під час розслідування злочинів, а також вирішують завдання розслідування і попередження злочинів» [14, с. 242].

На нашу думку, не зовсім вірно визначати криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень за допомогою терміну «сукупність», адже мова йде, насамперед, про упорядкованість і взаємозалежність узагальнених відомостей про типові елементи механізму вчинення протиправних діянь певного різновиду (групи). Відповідно доречно вести мову про системність відомостей, що становлять зміст відповідної криміналістичної характеристики, а не просту їх сукупність.

Аналіз наукових позицій стосовно визначення сутності та змісту криміналістичної характеристики злочинів також указує, що досліджувану категорію значна кількість учених трактує як «модель». Зокрема, як модель, яка дозволяє «... бачити тактичну перспективу розслідування» криміналістичну характеристику злочинів визначає А.Ф. Облаков [12, с. 15]. М.В. Салтевський визначає криміналістичну характеристику як інформаційну модель, яка є якісно-кількісною системою опису типових ознак конкретного виду (групи) злочинів [15, с. 267]. У той же час А.В. Журавель дещо деталізує вищенаведене трактування криміналістичної характеристики, зазначаючи, що вона є інформаційною моделлю, в якій відбиваються якісно-кількісні показники ретроспективної спрямованості про типові ознаки, тобто ті, що притаманні даному масиву злочинів, і специфічні, котрі дозволяють відокремити його від інших груп злочинів [16, с. 206–209]. Як модель системи зведених відомостей про криміналістично значущі ознаки окремого виду (групи) злочинів криміналістичну характеристику визначають й такі вчені, як П.Д. Біленчук, Н.І. Клименко, В.К. Лисенко, Є.В. Пряхін [17, с. 254–255]. О.В. Одерій теж зазначає, що значущість криміналістичної характеристики зводиться до того, що вона: сприяє успішній реалізації службової функції криміналістики; є інформаційною моделлю типового злочину певного виду та відіграє роль своєрідної «матриці»: накладається на конкретний випадок і дає змогу будувати ймовірну його модель [18, с. 95].

На нашу думку, використання терміну «модель» для позначення криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень не є вдалим. Таку позицію пояснюємо, передусім, семантико-етимологічним значенням слова «модель», яке в сучасній українській мові використовують в наступних тлумаченнях: «зразок якого-небудь нового виробу, взірцевий примірник чогось; тип, марка, конструкції; зразок, що відтворює, імітує будову

і дію, якого-небудь об'єкта, використовується для одержання нових знань про об'єкт; предмет, відтворений у зменшеному, іноді у збільшеному або натуральному вигляді; те, що є матеріалом, натурою для художнього зображення, відтворення; зразок, з якого знімається форма для відливання або відтворення в іншому матеріалі; уявний чи умовний образ якого-небудь об'єкта, процесу або явища, що використовується як його «представник»; конструкція, структура, зразок, за яким побудована певна одиниця мови з одиниць нижчого рівня; система математичних залежностей або програма, що відображає суттєві властивості об'єкта, процесу чи явища, які вивчаються» [19, с. 683]. Виходячи з наведеного трактування, помітно, що моделлю прийнято позначати або певну схему, алгоритм дій, спрямованих на вирішення конкретного завдання, або зразок, який в повній мірі відтворює конструкцію окремого об'єкта, або як уявний образ окремого об'єкту, явища чи процесу. Жодне з наведених тлумачень не відтворює в повній мірі сутність і значення криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень окремого виду (групи). Це пояснюється тим, що, по-перше, в криміналістичній характеристиці узагальнюються відомості про всі типові ознаки механізму вчинення кримінальних правопорушень певного різновиду, а не окремого протиправного діяння, із зазначенням їх якісно-кількісних (кореляційних) залежностей; по-друге, криміналістична характеристика не є уявним образом, вона формується в результаті вивчення емпіричного матеріалу, а тому завжди є конкретною й обґрунтованою; по-третє, система відомостей про криміналістично значимі ознаки окремого різновиду кримінальних правопорушень сама по собі не вирішує ані стратегічних, ані тактичних завдань досудового розслідування, а тільки використовується під час визначення напряму розслідування й обрання відповідного алгоритму дій. Тому, на наш погляд, доречніше вести мову про модель розслідування окремого виду (групи) кримінальних право-

порушень на кожному з його етапів з урахуванням типових слідчих ситуацій. При цьому для обрання конкретної моделі розслідування у випадку інформаційного дефіциту можуть використовуватися відомості відповідної криміналістичної характеристики.

Окремо варто зазначити, що в криміналістичній літературі можна зустріти не тільки визначення криміналістичної характеристики як моделі, а пропозиції замінити ці категорії. Так, зустрічаються наукові думки стосовно недоречності виокремлення криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень та «невиправданості покладених на неї надій», що тільки підкреслює «фантомність» вказаної категорії й її так звану недієздатність [20, с. 223]. Зокрема, Р.С. Белкін зазначає, що «криміналістична характеристика ... не виправдала надій, що на неї поклалися й ученими, й практиками, вижила себе, й із реальності, якою вона вважалася всі ці роки, перетворилася в ілюзію» [20, с. 223]. С. О. Книженко також акцентує увагу на тому, що «сучасний стан розвитку криміналістичної методики вказує на те, що більш правильно вести мову про типові інформаційні моделі злочинної діяльності, а не про криміналістичну характеристику злочинів. Адже перерахування ознак, які характеризують злочин не може бути видано за поняття криміналістичної характеристики злочинів» [21, с. 84].

З наведеними вище твердженнями не погоджуємося, адже «виправданість» криміналістичної характеристики напряму залежить від рівня й якості її розробленості. Це не криміналістична характеристика не виправдала покладених на неї надій і сподівань, а науковці, які, узагальнюючи емпіричний матеріал про механізми учинення кримінальних правопорушень окремого виду (групи), невідповідально підходять до виконання своїх завдань. Як результат, багато криміналістичних характеристик є описовими, в яких не визначаються якісно-кількісні параметри механізму вчи-

нення того чи іншого виду (групи) злочинів/кримінальних проступків, що значно зменшує їх прикладне значення. Тому варто вести мову не про ілюзорність криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, а про низький рівень їх розробленості. Відповідно, навпаки, постає важливе завдання з перегляду вже сформованих криміналістичних характеристик з метою їх доповнення та підвищення якості їх наповнення. У цьому контексті вбачається слушною думка А.В. Журавля з приводу того, що «криміналістична характеристика – це не ілюзія, а реально існуюча та дуже важлива в науково-теоретичному й практичному плані категорія, яка ще повністю не вичерпала свій внутрішній потенціал, а тому потребує подальшого розроблення» [22, с. 143].

Висновки. Враховуючи, по-перше, особливу суспільну небезпеку створення, керівництва злочинною спільнотою чи злочинною організацією, а також участі у ній, по-друге, відсутність в криміналістичній науці рекомендацій щодо їх своєчасного виявлення й ефективного розслідування, перед криміналістичною наукою постало важливе завдання, яке полягає в розробленні відповідної криміналістичної методики. Така методика, будучи видовою, обов'язково повинна містити відомості про криміналістичну характеристику досліджуваної категорії кримінальних правопорушень та особливості процесу їх виявлення, розкриття та розслідування. Тільки в такому разі вона буде інформативною та відзначатися значною практичною цінністю.

Криміналістичну характеристику створення, керівництва злочинною спільнотою чи злочинною організацією, а також участі у ній слід розуміти як систему узагальнених відомостей про типові ознаки механізму вчинення вказаних кримінальних правопорушень із зазначенням їх якісно-кількісних (кореляційних) залежностей, яка відіграє орієнтовну роль при визначенні напряму розслідування й обранні відповідного алгоритму дій.

Анотація

У статті підкреслено, що при формуванні криміналістичної методики створення, керівництва злочинною спільнотою чи злочинною організацією, а також участі у ній, необхідно враховувати взаємозв'язок між закономірностями злочинної діяльності та діяльності з виявлення та досудового розслідування кримінальних правопорушень. Аргументовано, що першим і невід'ємним елементом будь-якої окремої криміналістичної методики є криміналістична характеристика відповідного виду (групи) кримінальних правопорушень. Встановлено, що при формуванні криміналістичної характеристики потрібно досліджувати й використовувати в якості основи результати узагальнення досвіду розслідування створення, керівництва злочинною спільнотою чи злочинною організацією, а також участі у ній. Вказано, що в наукових працях відсутня єдність у тлумаченнях поняття криміналістичної характеристики, через що виникають певні труднощі як при формуванні, так і використанні відповідних криміналістичних характеристик у практичній діяльності з виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. З'ясовано сутність категорії «криміналістична характеристика кримінальних правопорушень» у структурі окремої криміналістичної методики. Криміналістичну характеристику створення, керівництва злочинною спільнотою чи злочинною організацією, а також участі у ній запропоновано розуміти як систему узагальнених відомостей про типові ознаки механізму вчинення вказаних кримінальних правопорушень із зазначенням їх якісно-кількісних (кореляційних) залежностей, яка відіграє орієнтовну роль при визначенні напряму розслідування й обранні відповідного алгоритму дій.

Ключові слова: створення, керівництво злочинною спільнотою чи злочинною організацією, а також участь у ній, криміналістична методика, криміналістична характеристика, досудове розслідування, кримінальне провадження, механізм кримінального правопорушення.

Rubel A.M. The concept of criminalistic characteristics of creation, leadership by a criminal community or criminal organization, as well as participation in it

Summary

In the article has been emphasized that when forming a forensic methodology of creation, management of a criminal community or criminal organization, as well as participation in it, it is necessary to take into account the relationship between the laws of criminal activity and activities to detect and investigate criminal offenses. When forming a forensic characterization, it is necessary to study and use as a basis the results of generalization of the experience of investigating the creation, management of a criminal community or criminal organization, as well as participation in it. It has been indicated that in scientific works there is no unity in the interpretation of the concept of forensic characteristics, due to which there are some difficulties in the formation and use of relevant forensic characteristics in practice for detection and investigation of criminal offenses. The essence of the category “forensic characteristics of criminal offenses” in the structure of a separate forensic methodology has been clarified. It has been proposed to understand the forensic description of creation, management of a criminal community or criminal organization, as well as participation in it, as a system of generalized information on the typical features of the mechanism of committing these criminal offenses, indicating their qualitative and quantitative (correlation) dependencies, which plays a tentative role in determining the direction of the investigation and choosing the appropriate algorithm. It has been emphasized that the forensic characterization of creation, management of a criminal community or criminal organization, as well as participation in it, although it is the result of scientific activity, pursues one of the main goals aimed at ensuring the effectiveness of the pre-trial investigation. The forensic characteristics of creation, management of a criminal community or criminal organization,

as well as participation in it, plays an important role in the practice of law enforcement and the judiciary. The information contained in the forensic description plays a tentative role in determining the main directions and planning the investigation of creation, management of a criminal community or criminal organization, as well as participation in it.

Key words: creation, management of a criminal community or criminal organization, as well as participation in it, forensic methodology, forensic characteristics, pre-trial investigation, criminal proceedings, the mechanism of a criminal offense.

Список використаних джерел:

1. Герцик Р.В. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень: поняття та значення для тактики судового розгляду кримінальних проваджень про корисливо-насильницькі кримінальні правопорушення. *Наше право*. 2014. № 3. С. 117–121.
2. Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 3 «Криминалистические средства, приемы и рекомендации». М.: Юристъ, 1997. 480 с.
3. Шиканов В.И. Проблемы использования специальных познаний и научно-технических новшеств в уголовном судопроизводстве: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09. М., 1980. 31 с.
4. Словник української мови. *Словник.UA*: портал української мови та культури. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=абстрактний>.
5. Драпкин Л.Я. Предмет доказывания и криминалистическая характеристика преступлений. *Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений*. Свердловск, 1978. Вып. 69. С. 16–25.
6. Колесниченко А.Н., Коновалова В.Е. Криминалистическая характеристика преступлений: учебное пособие. Х.: Юрид. ин-т, 1985. 92 с.
7. Логинов К.С. К вопросу о криминалистической характеристике кредитного мошенничества. *Вектор науки ТГУ. Серия: Юридические науки*. 2017. № 4 (31). С. 35–38.
8. Пчеліна О.В. Теоретичні основи формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності: монографія. Харків: ТОВ «В справі», 2017. 524 с.
9. Падалка А.М. Проблема криміналістичної характеристики організованої злочинності у сфері оподаткування. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Випуск 1 (16). Том 4. С. 271–273.
10. Старушкевич А.В. Криміналістична характеристика злочинів: навчальний посібник. Київ: НВТ «Правник» – НАВСУ, 1997. 41 с.
11. Криміналістика: підручник / за ред. В.Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Харків: Право, 2008. 464 с.
12. Облаков А.Ф. Криминалистическая характеристика преступлений и криминалистические ситуации: учебное пособие. Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1985. 88 с.
13. Скригонюк М.І. Криміналістика: підручник. К.: Атіка, 2005. 496 с.
14. Висотенко Ю.В. Формування та зміст криміналістичної характеристики крадіжок, вчинених злочинними групами. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Випуск 1-2. С. 241–244.
15. Криміналістика: підручник: у 2 ч. Ч. 2. Харків: Консум, 2001. 528 с.
16. Журавель В.А. Криміналістична характеристика злочинів: проблеми формування та застосування. *Вісник академії правових наук України*. 2008. № 4 (55). С. 202–213.
17. Криміналістика: навчальний посібник / за заг. ред. Є.В. Пряхіна. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 540 с.

18. Одерій О.В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія. Х.: Дісаплюс, 2015. 528 с.
19. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
20. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. М.: НОРМА, 2001. 224 с.
21. Книженко С.О. Сучасні завдання та тенденції розвитку криміналістичної методики. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю створення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. М. С. Бокаріуса (Харків, 7–8 листопада 2013 року)*. Х.: Право, 2013. С. 83–84.
22. Журавель В.А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції. Х.: Вид. агенція «Апостіль», 2012. 304 с.